

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXIV

SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK
XXIV

THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
VIII

SYMPOSIUM
DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 20–21, 2016

Editorial Board

Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD, corresponding member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD (Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow, Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Viktor Savić, PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria); Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić, Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang Steininger, PhD (Graz, Austria)

Editor-in-Chief
GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC
2017

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXIV

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
VIII

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ–МАНАСИЈА, 20–21. АВГУСТ 2016

Редакција

*др Сјаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злаџа Бојовић,
дописни члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић
(Бања Лука, Република Српска); др Јекатерина Јакушкина
(Москва, Русија); др Гордана Јовановић (Београд, Србија);
др Виктор Савић (Београд, Србија); др Радослава Сјанкова
(Софија, Бугарска); др Рада Симијовић (Београд, Србија);
др Јелица Симојановић (Никшић, Црна Гора); др Љиљана
Симошић (Београд, Србија); др Волфганг Шпајнингер (Грац,
Аустрија)*

Главни уредник
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ
2017

Издавачи
Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче
Санела Симић
др Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти
др Станоје Бојанин (Београд, Србија)
др Злата Бојовић, дописни члан САНУ (Београд, Србија)
др Павле Драгичевић (Бања Лука, Република Српска)
др Гордана Јовановић (Београд, Србија)
др Виктор Савић (Београд, Србија)
др Рада Стијовић (Београд, Србија)

ISBN 978-86-82379-72-0

САДРЖАЈ

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

Злајка Бојовић (Београд): Преписи штампаних књига у српској
средњовековној традицији
9

Радивој Радић (Београд): Србија у спису Жила ле Бувијеа
из 1451. године
19

Томислав Ж. Јовановић (Београд): Слово о Светом кнезу Лазару
Гаврила Тројичанина
31

Љиљана М. Јухас-Георгиевска (Београд): Микрожанрови
у Даниловим владарским житијима
43

Белгин Тезџан Аксу (Анкара): Београд у XVII веку према виђењу
Евлије Челебије
61

Александар Р. Крстић (Београд): Угри и српско-угарски односи
у биографији деспота Стефана Лазаревића
71

Драгић М. Живојиновић (Београд): Средњовековне повеље за келију
Светог Саве у Кареји и пирг Светог Василија у Хрусији: прилог
њиховом проучавању
91

Невен Г. Исаиловић (Београд): Помени предака и сродника
у средњовековним босанским повељама
103

Милош Б. Ивановић (Београд): Насилне промене на српском престолу
у Даниловом зборнику
113

Александар Јаковљевић (Београд): Доњи град и османска варош
утврђења Ресава, XV–XVI век
129

Предраг Д. Дилићарић (Београд): О појмовима *филозофија* и *филозоф*
у *Живоју десјојна Сјефана* Константина Филозофа
145

Бранка Иванић (Београд): Извод из бележака о Јелени Балшић.
Прилог издавању рукописне грађе др Милана Кашанина у фонду
Народног музеја
163

Никола Д. Јоцић (Београд): Литургија пређеосвећених дарова
у српским рукописним служабницима XVII века
177

Миливоје С. Сјасић (Београд): Стеван Сремац о српским жупанима
185

Марина Ј. Сјасојевић (Београд): Глагол *видети* кроз векове:
о значају и потреби изучавања глаголског вида на дијахроној
и синхроној равни
199

ТРИБИНА

Марија С. Винђић (Београд): Турцизми у лексичким збиркама
ресавског краја
215

ХРОНИКА

Санела Р. Симић (Деспотовац): Хроника XXIV Дана српскога
духовног преображења
223

*Александар Јаковљевић**
(Историјски институт, Београд)**

УДК: 725.182(497.11)(091)
COBISS.SR-ID 240985356

ДОЊИ ГРАД И ОСМАНСКА ВАРОШ УТВРЂЕЊА РЕСАВА, XV–XVI ВЕК

У раду је анализирано питање постанка ресавског подграђа, за које не постоје наговештаји да је настало пре османског периода управе над овом значајном тврђавом, и, уједно, постављен је оквир за даље проучавање просторног положаја и историје Доњег града ресавског утврђења током XV и XVI века. По османском освајању Ресаве 1458. године у подножју утврђења долази до постепеног развоја насеобине, која је 1516. године први пут категорисана као варош у османским изворима. Ова насеобина је настала у вези са стратешким значајем ресавског утврђења и претежно је била насељена припадницима војног статуса, који у случају Ресаве нису били искључиво страног, муслиманског порекла, већ су, значајним делом, припадали и затеченом, локалном становништву. Османска варош формирана у подножју ресавске тврђаве током друге половине XV века, поред несумњивог војног карактера, поседовала је и занатске и трговачке карактеристике током XVI века, што је пратио и развој одговарајуће, урбане инфраструктуре у виду подизања џамије, хамама и, вероватно, трговачког хана и више дућана. Све то је водило ка успостављању административног центра у виду седишта кадилука током XVI и XVII века.

Кључне речи: Ресава, Доњи град, тврђава, подграђе, варош, XV–XVI век.

Освајања османских Турака, почев од средине XIV века, изазивала су далекосежне промене у средњовековним друштвима на Балкану. Једна очигледна промена изазвана општом несигурношћу која је прожимала свест ондашњих људи исказала се у домену архитектуре манастирских комплекса. У последњим деценијама XIV и почетком XV

* ayakovljevic@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (бр. 177029), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

века, услед повећане опасности од турских војних упада у пограничне области средњовековне српске државе, изграђена су два манастирска утврђења – Раваница кнеза Лазара Хребељановића, а недуго затим и ресавско утврђење његовог наследника, деспота Стефана Лазаревића. Црква Свете Тројице је својим положајем, а затим и духовним и симболичким значењем представљала централни објекат овог манастирског насеља. Међутим, посебност ове архитектонске целине чинило је утврђење које се простирало на површини од близу једног хектара и са својих 11 кула, распоређених у елипсоидном облику, штитило манастирску цркву. Пажљиво одабраним тереном, који је, већим делом, опкружен током реке Ресаве, уз природну заштиту оближњих врхова Мађије и Пасторка, омогућена је лакша одбрамбена позиција утврђеног комплекса. Задужбина деспота Стефана Лазаревића се, по архитектонским одликама, примењеним техничким решењима и стилу градње, који припада групи моравских споменика развијеног типа, убраја међу изузетна постигнућа српске архитектуре позног средњег века.¹

У склопу архитектонске целине утврђења, на североисточној страни, уз саму обалу Ресаве, где је био најтежи приступ манастиру, саграђен је истурени део утврђења – тзв. цвингер, данас познатији као „Мали град“. Читав простор је сразмерно мањи, величине око 20 x 60 m, са посебним улазом у њега, чиме је кроз два пролаза у кулама главног утврђења остваривана директна веза са манастирским двориштем. Археолошка истраживања још увек нису рађена, те садржина и намена овог простора није у потпуности јасна. Поред додатног ојачања одбране утврђења, једна од претпоставки је да је служио за смештај и потребе војне посаде, те је стога био одвојен од монашког насеља.²

Имајући у виду развој средњовековних градова у српским областима, насеобине, тј. подграђа која су се формирала у непосредној близини утврђења, на шта се у изворима најчешће односио појам *град*, представљају зачетке урбаних агломерација.³ Веза тврђава–подграђе, карактеристична за развој градских насеља, развија се још у византијском периоду (XI–XII век). Из извора су познате бројне терминолошке одреднице којима се исказивао успостављени однос, а које

¹ В. Ђурић, *Ресава*, Београд, 1963; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд, 1994, 230–235; Б. Тодић, *Манастир Ресава*, Београд, 1995; Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манастир Ресава*, Београд, 2007.

² Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манастир Ресава*, 17.

³ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево, 1978, 135–142; С. Ћирковић, *Неосиварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни*, у: исти, *Работници, војници, духовници*, прир. В. Ђокић, Београд, 1997, 259–276.

означавају насеобине у којима су занатство и трговина заступљенији у односу на пољопривредну производњу као примарну делатност становништва. Таквом односу корелира појам „подграђе“ из српских средњовековних извора, који се, синонимно, могао исказивати и синтагмом „доњи трг“, под чиме се подразумевао простор Доњег града.⁴

У случају ресавског *града* неопходни предуслови су свакако постављени завршетком утврђења 1418. године. Појам Доњег града, којим се данас означава простор у подножју тзв. Горњег града, како се још назива ресавско утврђење, указује на један од модела формирања насеља у средњем веку. Будући да је примарна функција утврђења била резиденцијалног и војно-одбрамбеног карактера, њене привредне потребе испуњавала је насебина која се развила, или је раније већ постојала, у непосредној близини. Истакнуто је већ да се *подграђе* у изворима синонимно означавало и термином *џирг*, што је последица успостављања вишег степена економских односа.⁵ Захваљујући првим османским пописима из друге половине XV века, данас је познато да се у непосредној близини утврђења налазила насебина Орашје, која је, према својим привредним и економским функцијама, представљала једно такво насеље у функцији главног утврђења. Имајући у виду да је та насебина имала статус тржног места – одржавао се недељни пазар, укључујући и годишњи панађур (вашар, сајам), Орашје би се могло, мада категорисано у изворима као посебна сеоска насебина,⁶ условно сматрати као функционални вид подграђа утврђења Ресава.

Просторним одређењем положаја насеобине Орашје у непосредној близини тврђаве није решено питање ресавског подграђа, те би требало сагледати и друге чињенице. Ниједан извор не указује на то да се подграђе формирало у периоду пре 1458. године, када је тврђава предата османским војним заповедницима. Две деценије након успоставе османске власти сазнаје се да је тврђава Ресава имала своје границе (*stūr-i kal'a-i Resava*),⁷ свакако у односу на суседну насебину у Орашју. С обзиром на то да се радило о већим површинама под виновом лозом унутар тих граница, чије су винограде поседовали, углавном, по-

⁴ Од опште литературе, са упутницама на важније радове, в. С. Новаковић, *Град, џирг, варош*, Наставник, 1892, 1–17 [прештампано у: С. Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд, 2002, 373–388]; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, Београд, 1962, 29–30; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 135–142; иста, *Подграђе*, Лексикон српског средњег века [=ЛССВ], Београд, 1999, 534–535; С. Ћирковић, *Амборија*, ЛССВ, 10.

⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Трг*, ЛССВ, 737–739.

⁶ А. Јаковљевић, *Трг Орашје код манастира Ресава, XV–XVI век*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности V*, Дани српскога духовног преображења XXI, Деспотовац, 2014, 77–89.

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [= BOA], İstanbul, *Tapu Tahrir Defteri* [= TD] 16, 641.

садници Ресаве, извесно је да непосредна околина утврђења, атарски, није могла припадати Орашју. Посредни докази о подграђу појављују се тек у другој половини XV века, када је у утврђењу већ увелико била смештена османска војна посада.⁸ Ипак, у то време је дошло до развоја нових односа, различитих од времена које му је претходило.

Треба имати у виду да се ресавско утврђење са околином није развијало у континуираном процесу. Од тренутка када су окончани радови 1418. године, па до коначног потпадања под османску власт 1458. године протекле су тек четири деценије. Притом, у периоду од 1439. до 1444. године утврђење је краткотрајно дошло под османску власт, када је, први пут, служило потребама турске војске. Када се томе додају периоди ратних година, попут оних из 1427. или 1454/5. године, извесно је да се насеобина није могла развијати под повољним околностима, будући да је у тим годинама била посебно подложна нападима османских војних одреда који су у ратним околностима крстарили непријатељским територијама.⁹ Притом, није лако одредити у коликој мери су световни и војни елементи били заступљени у односу на монашку заједницу којој је био намењен главни објекат утврђења – црква Свете Тројице као гробно место деспота Стефана, уз остале пратеће садржаје, што је морало имати утицаја у, евентуалном, настанку будућег подграђа Ресаве. Потпадањем под османску власт утврђење је било лишено сакралне функције.

Тврђаве су у османској држави биле у непосредној својини и под старањем султана, теоријски, изузете из надлежности локалних и провинцијских власти. Уколико су остајале у унутрашњости, тврђаве су могле бити коришћене и након померања границе, мада је чешћи случај био да су привремено или трајно – рушењем зидина – стављане ван употребе. Такав случај није био са ресавском тврђавом, која је током читавог периода османске власти, укључујући и време под аустријском управом – краткотрајно 1689. и током 1718–1739. године – била коришћена као војно-стратешки објекат.¹⁰

⁸ У изворима из XV века није изричито наведено постојање подграђа ресавског утврђења, уп. М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, Београд, 1987, 219–252; BOA, TD 16, 639–729. Први пут се изричито помиње 1516. године као *варош*, BOA, TD 1007, 329. В. даље у тексту.

⁹ За општи преглед догађаја в. *Историја српског народа*, II, Београд, 1982, 205–313; Е. Љ. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац, 2007, 32–38.

¹⁰ За период XV–XVI века доступни су следећи пописи посадника (*mustahfizân*) тврђаве Ресаве: М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 216–251; BOA, TD 16, 703–729; BOA, TD 135, 10; BOA, TD 55, 143–146; *MAD 506 Numaralı Semendire Livâsi İcmâl Tahrir Defteri (937/1530)* [= *MAD 506*], <Dizin ve Tıpkıbasım>, Ankara, 2009, 30 (укључујући и попис ратне опреме у тврђави); BOA, TD 161, 254–262; *167 Numaralı Muhâsebe-i*

Постојање трајно стациониране војске у месту са административним функцијама погодовало је развоју насеобине која је имала да врши функцију привредног средишта, са занатским и трговачким пословима, намењеног потребама војно-административног апарата. Османска држава се, генерално, држала принципа да утврђени простор мора имати искључиво војну намену, где су могли да бораве, једино, припадници војног персонала. Окупљања ради трговине у већим утврђењима била су строго забрањивана, те је таква пракса била непожељна и недозвољена законом.¹¹ Разлози томе су разумљиви и односили су се на питања безбедности и заштите утврђеног простора. У периоду учвршћивања османске власти било је и интересантних примера који су, могуће, утицали на усвајање таквих регулативних норми. Предводећи угарску војску, примера ради, деспот Вук Гргуревић је освојио утврђење рударске Сребренице 1476. године баш у дан када се обављала локална трговина.¹² Такви обичаји су знатно старији од разматраног периода, а пракса није била непозната ни Турцима. Нека од значајнијих османских освајања до почетка XVI века извршена су у дане обављања трговачких послова, попут освајања Варадина 1474. или града Драча 1501. године.¹³

На основу два рана сачувана извора из 1467. и 1477. године ништа одређеније се не може закључити о постојању ресавског подграђа, док се поједине информације могу разумети тек на основу каснијих извора из XVI века. Први директан податак о постојању засебне насеобине изван утврђења налази се тек у попису из 1516. године, из кога се сазнаје о постојању „вароши“ тврђаве Ресава. Овде је тада била настањена муслиманска заједница од девет лица, која су вршила војну службу

Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530), II, Vâlçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, Ankara, 2004, 443; Österreichische Nationalbibliothek [= ÖN], Wien, Mxt 632, 42a; BOA, TD 330, 159–166; BOA, TD 429, 462–472; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü [= TK], Kuyûd-ı Kadîme Arşivi [= KKA], Ankara, Defterhâne-i Amire Tahrîr Defteri [= TD] 338 (раније нумерације 425/240), 123a–123b; В. и О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд, 1974, 139–140.

¹¹ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975–976 / 1567–1569) <Özet – Transkripsyon – İndeks> II, Ankara, 1998, 191–192, бр. документа 1571.

¹² L. Thallóczy, A. Aldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest, 1907, 265–268; К. Жиречек, *Историја Срба. Политичка историја до 1537. год.*, I, Београд, 1988, 411.

¹³ *Oruç Beğ Tarihi* (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım), hazırlayan Necdet Öztürk, İstanbul, 2008, 125, 211–212; N. Filipović, *Drač'in Fethi (1501): Oruç bin-i Âdil vakayinâmesi ve İsâbey-oğlu Mehmet Çelebi*, Prilozi za orijentalnu filologiju 51, 2011, 389–401.

„јолдаша“¹⁴ у време „када затреба“, како је у тексту наведено.¹⁵ Термин варош, мађарског порекла (*vár*) у значењу *йодграђе*, употребљен као техничка ознака за ову заједницу, коришћен је као општи назив за насеље у подножју утврђења или у близини места рударске производње. Реч је први пут посведочена у домаћим изворима током прве половине XV века на простору средњовековне босанске државе.¹⁶ Појам вароши је, упоредо, био усвојен и широко коришћен у османском административном језику, што је у изворима посведочено већ у XV веку. Да поменута ресавска насеобина није била искључиво војног карактера, на шта упућује помен периодичне службе јолдаша, указује исти попис лица из 1516. године, где су забележени и свакодневни занатски послови. Тако је убележен један израђивач и продавац јефтине обуће (*haffāf*), затим син једног маслара, тј. продавца уља (*yāğci*) и један кројач (*hayyāt*).¹⁷ Иако се не помињу, томе би свакако требало додати и пекаре и месаре, неопходне за свакодневно функционисање једне такве заједнице.

У османским изворима – пописним дефтерима – сигуран показатељ за постојање трговинске делатности у неком месту исказује се у бележењу засебних такси наплаћиваних приликом робно-новчаног промета (*bac-i bazar*) у датом трговачком средишту. Таква такса, међутим, није посебно истакнута у изворима прве половине XVI века, иако се уз пописе ресавске тврђаве, почев од 1516. године, редовно ставља ознака да се у њој одржава мали пазар, тј. трг (*cüzvī bazar durur*), што је административна назнака да је у питању тржно место.¹⁸ Разлоге изостављању података о приходима од пазара треба сагледати кроз чињеницу да је насеобина која се развила уз утврђење била преваходно војног карактера, чије је становништво, због службе коју је вршило у циљу потреба функционисања утврђења, било ослобођено (*mu'āf u müselleme*) више група пореза, услед чега није, нужно, било потребе да се засебно бележе појединачни приходи уколико су били у

¹⁴ Учесник у војном походу мањег интензитета, повремено и пљачкашког карактера.

¹⁵ BOA, TD 1007, 329 (*cema'āt-i müslimanān ki kal'a-i mezbūre varoşında sâkinlerdir hâcet olıcak yoldaşlık iderler rûsûmdan ve 'avârızdan nesne virmezler*).

¹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 136–137; С. Ћирковић, *Варош*, ЛССВ, 68. У домаћим изворима термин је први пут забележен 1446. године, док се у дубровачким изворима реч јавља још раније (1421).

¹⁷ BOA, TD 1007, 329.

¹⁸ BOA, TD 1007, 329; BOA, TD 135, 10; MAD 506, 30. Треба имати у виду да је појава пазарног места код самог утврђења условљена, преваходно, потребом функционисања муслиманског подграђа које је тамо отпочело да се развија. Истовремено, у суседном Орашју се од 1477. године више не помиње одржавање недељног трга, који је, по свој прилици, измештен у подножје утврђења, в. BOA, TD 16, 640–641; А. Јаковљевић, *Трг Орашје*, 85.

вези са повлашћеним статусом. У том смислу је 1516. године назначено посебном напоменом да се ништа не узима од прихода на пазару код утврђења Ресава. Стање је, мада се време не може прецизније утврдити, промењено током наредних деценија,¹⁹ што показује попис спроведен 1560. године, у ком су засебно заведени приходи од пазара у оквиру посебне ставке, која је обухватала више група прихода, а истоветно су исказане и приликом пописа из 1583/85. године.²⁰

Муафијет је био значајан чинилац у развоју османских градова²¹ с тим да у случају Ресаве није био занатског и трговачког карактера, већ је био условљен војним потребама. О становништву ослобођеном од више група пореза доступна су врло рана сведочанства која се односе на стање успостављено приликом освајања тврђаве Ресава 1458. године. Први подаци из 1467. године говоре о каменоресцима, дрводељама и гвожђарима (16 лица), као и о посебном цемату гвожђара које османски извори дефинишу као заједницу Цигана (5). Посебно је заведена заједница од 14 лица, за које стоји белешка да су учествовали у предаји ресавске тврђаве маја 1458. године.²² Заједничко свима је да су означени као муселими (*müsellem*), што је општа ознака за лица ослобођена рајинских и других новчаних давања према османској држави и представницима војно-административног апарата, у замену за службу или заслуге према држави. Такви подаци недостају у попису из 1477. године, што се, условно, може објаснити чињеницом да поменути извор није доступан у комплетном облику. Већ од 1516. године, укључујући и изворе из 20-их година XVI века, такви подаци су поново на располагању. Раније поменутом цемату Цигана и каменорезаца (укупно 20 лица) придодата је и заједница хришћана тобџија (3), као и заједница синова и браће тобџија и каменорезаца (7), што указује на чињеницу да се статус „ослобођених“ од пореза преносио и на њихове

¹⁹ Из времена пописа спроведеног 1536. године доступни су само подаци о хасу султана у нахији Ресава који су обухватили приходе од пиринчаних поља у овој области, ВОА, *TD* 187, 88–89. Остатак нахије Ресава, укључујући и преостале делове области Смедеревског санџака, источно од реке Велика Морава, вођени су у оквиру посебног дефтера, који није сачуван.

²⁰ ÖN, Mxt 632, 42a; ТК.ККА, *TD* 169 (166/420), 129b. Таксе наплаћиване на пазару обрачунате су збирно са приходима од винограда муслимана који су се налазили у околини утврђења, младарином и таксом за продају вина (*mahsül-i bac-i bazar ve resm-i bâğât-ı müslimanân ve resm-i 'arūs ve resm-i fuḍi*). Приходи су 1559/60. године износили 915 акчи, док су четврт века касније незнатно увећани на 940 акчи.

²¹ О муафијету в. А. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2, 1974, 60–69 [прештампано у: А. Handžić, *Studije o Bosni. Historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Sarajevo, 1994, 151–160].

²² М. Стојаковић, *Braničevski teftar*, 251–252.

наследнике, за шта су, извором изричито наведено, имали „султанове наредбе у рукама“.²³

Документи, првобитно, не наводе где је поменуто становништво живело, разуме се, са породицама које су заснивали. За напред наведена лица која су учествовала у предаји утврђења 1458. године може се, са сигурношћу, рећи да су 1477. године живели у суседном селу Орашје, где су пописани као део ове заједнице.²⁴ Међутим, за преостало становништво у поменутом статусу може се утврдити да је било смештено у близини утврђења, вероватно у његовом подграђу. На то упућују каснији подаци из 1516. године, када је за муселиме Ресава изричито наведено да су настањени у вароши, тј. подграђу тврђаве Ресава (*kal 'a-i mezbūre varoşında sākinlerdir*). У питању је исламизована заједница, што показује чињеница да је за петоро од укупно девет лица име оца означено као „роб Божији“ – Abdullāh, чиме се открива хришћанско порекло. Та заједница је свакако у вези са локалном хришћанском заједницом од пет лица, која је још 1467. године засебно пописана као муселими тврђаве Ресава, чији је статус ослобођених лица од више група пореза био у непосредној вези са предајом тврђаве Ресава. Уједно, у питању је нуклеус из ког се развило ресавско подграђе, у подножју утврђења, означено као варош 1516. године. Уз ову заједницу пописане су заједнице тобџија (*topçuyān*) и каменорезаца (*haddadān*), укључујући и њихову браћу и синове, као и заједница Цигана (*Çinganeyān*), чије је ослобођење било у вези са гвожђарским (*demürcilik*) пословима у служби главног утврђења. Ове групе становништва, које су 1516. године чинили искључиво хришћани, наведене су у истоветном статусу још 1467. године уз различите врсте радних и војних обавеза према тврђави Ресава, што указује на то да је њихово место становања у другој половини XV века могло бити једино у непосредној близини утврђења, тј. у подграђу, како је то исказано извором из 1516. године, као и наредним пописима из 1521/23. и 1530. године.²⁵

Даљи развој ресавског подграђа у наредним деценијама може се сагледати кроз успостављање локалне, претежно муслиманске заједнице која се овде формирала. Унутар ресавског подграђа попис из 1560. године више не раздваја становништво на посебне категорије и службе које су они вршили у ресавској тврђави. Подграђе, дефинисано називом Ресава, категорише се одредницом *nefs*, чиме се означава централна насебина истоимене нахије, а уједно тиме назначавају

²³ BOA, TD 1007, 329; MAD 506, 30; ÖN, Mxt 632, 43a.

²⁴ M. Stojaković, *Bраничевски теџер*, 252; BOA, TD 16, 639–640.

²⁵ M. Stojaković, *Bраничевски теџер*, 251–252; BOA, TD 1007, 329; BOA, TD 135, 10; MAD 506, 30.

и управне функције и статус тржног места.²⁶ Ова техничка одредница може стајати и као синоним за термин *касаба*, којим је означавана насеобина административне функције, чије се претежно муслиманско становништво примарно бавило занатством и трговином.²⁷ Током XVI века званично је промовисан појам *кадилук Ресава* (*kazā-i Resava*), први пут забележен у документима 1523. године,²⁸ док ће се старији појам кадилука Браничево, који је био у употреби током друге половине XV века, јављати у документима све до 30-их година XVI века, након чега престаје да се употребљава.²⁹ У више докумената из 60-их година XVI века Ресава се помиње као судско-управно седиште истоименог кадилука, што указује на то да је у оквирима ове насеобине постојала значајнија муслиманска популација.³⁰ Не рачунајући посад-

²⁶ ÖN, Mxt 632, 42a.

²⁷ У једном интерном попису с почетка владавине султана Сулејмана I (1520–1566) Ресава је наведена међу градовима и касабама (*şehirler ve kasabalar*) у Румелији – *nefs-i kal'a-i Resava* – и категорисана на исти начин као Београд, Смедерево или нпр. мање значајни Кулич, в. Топкарı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul, D. 9578, 1a, 4a. Текст је објављен, М. Т. Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabalar*, Belleten XX/78, 1956, 253–261. На српскохрватском језику је доступан превод Х. Шабановића, проширен бројним напоменама, М. Т. Gökbilgin, *Ajalet Rumelija (popis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulejmana Veličanstvenog)*, Prilozi za orijentalnu filologiju 16–17, 1966–1967, 313–342. Х. Шабановић се није држао изворне терминологије, већ је одговарајући наслов текста превео са „попис вароши и варошица“, што знатно удаљава од изворног значења. Проблем терминологије означавања градова је добро познат у османским студијама, мада је још увек без коначног решења.

²⁸ Ресава је први пут званично наведена као кадилук и седиште истоименог кадије у једном попису с почетка владавине султана Сулејмана I, који је приређивач датовао 1523. годином, в. А. Стојановски, *Ромџие на Балканскиот полуострв* (*врз основа не еден извор од 1523 год*), у: Македонија во турско то средновековие, Скопје, 1989, 146–147.

²⁹ Кадилук Браничево (*kazā-i Braničeva*), као најстарија судско-управна јединица за читав вилајет Браничево, био је у употреби у званичним документима од друге половине XV века. Последњи помен му је из 1530. године, уп. М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 94; BOA, TD 16, 241–297, 328–329; 582–754; BOA, TD 1007, 1, 312–381; BOA, TD 135, 90, 125–126; MAD 506, 27–34. Име кадилука, међутим, није било у вези са седиштем кадије, тј. према насеобини на Дунаву која је изгубила на значају до половине XV века, већ према области, тј. средњовековној земљи Браничево, која је у османским изворима означавана термином вилајет Браничево (*vilâyet-i Braničeva*). Истоветан пример се, рецимо, може пронаћи на простору Херцеговачког санџака, где је седиште кадилука Дрине било у Фочи, док је име кадилука изведено према некадашњој области у горњем току истоимене реке, в. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Сарајево, 1982², 157. О земљи Браничево в. Е. Љ. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 13–14.

³⁰ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565–1566), II <Туркбасим>, Ankara, 1994, бр. докумената: 1847, 1894, 1898, 1899, 1900; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler [= MAD] 2775, 918 (1774). Сви наведени документи се односе на 1566. годину и велики

нике тврђаве, чија је заједница била одвојено заведена, у самој Ресави (*nefs-i Resava*) 1560. године биле су уписане 32 куће муслимана, са 21 неожењеним, укључујући и једно лице које је услед старости или физичког деформитета било неспособно за привређивање, а тиме и изузето од пореских дажбина. Осим њих, у Ресави је и даље живело 5 хришћанских породица.³¹ Поред њих, овде је била настањена и посебна заједница хришћана од 16 лица, пореклом из суседног села Орашје, који су обављали поправке на утврђењу.³²

Наредни попис из 1583/85. године, уједно последњи извор такве врсте за ову област, указује на значајније промене у виду демографских параметара, који се не могу, у потпуности, разумети без нових извора. Попис је несумњиво комплетан и указује на то да је Ресава претрпела значајан пад у броју становника.³³ У Ресави су били пописани само посадници тврђаве који су иначе обављали војну службу у утврђењу. Од значаја је да је број уписаних лица већи (39) од броја регистрованих чувара тврђаве (37), што упућује на то да је локална војна заједница била насељена у месту вршења службе.³⁴ Интересантно је да је скоро половина посадника била на истој служби и 1560. године, док је број пристиглих лица са стране, из других тврђава, путем ротације био незнатан.³⁵ Ресава је у то време, свакако, имала секундарни значај, поредећи са њеним значајем у другој половини XV и првој деценији XVI века, услед чињенице да се већ више од пола века налазила у залеђу, удаљена од граница, које су тада биле, далеко, у централној Европи. Из тих

војни поход османске војске на Сигет. Упоредо бележење кадије Ресаве 1523. године, уз знатно фреквентније помене кадије Браничева, указује на то да је браничевски кадија повремено боравио у Ресави, због чега је и могао бити познат под тим именом. Самостални помени кадилука Ресава из 1566. године нису у складу са административном поделом садржаном у пописима из 1560. и 1583/85. године, у којима се Ресава наводи унутар кадилука Кучајна. Успон оближњег рудника Кучајне средином XVI века у вези је са растућом експлоатацијом рудних капацитета, што доводи до успостављања истоименог кадилука, ÖN, Mxt 632, 42a; ТК.ККА, TD 169 (166/420), 129a; С. Кагић, *Улога Јевреја у ошваруњу и развоју рудника Кучајна и Мајданџек у другој половини XVI века*, Годишњак за друштвену историју VIII/1–2, 2001, 7–17. Иста припадност је наведена и у једном документу из 1572. године, в. ВОА, Kâmil Кереси [= КК] d. 67, 475 (*Kiçayna kazâsına Resava nâhiyesinde*). Пред крај XVI века, вероватно већ од друге половине 80-их година, поново се помиње засебан кадилук Ресава, независно од Кучајне, што ће се одржати и током XVII века, в. О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 140.

³¹ ÖN, Mxt 632, 42a–42b.

³² ÖN, Mxt 632, 42b. Пописани су, посебно, у оквиру села Орашје уз напомену да су настањени (*mütemekkin*) у тврђави Ресава.

³³ У истом периоду приметан је демографски пад и у суседној насеобини Орашје, А. Јаковљевић, *Трг Орашје*, 84; ÖN, Mxt 632, 43a–43b. Целовит процес би тек требало сагледати на нивоу читаве нахије.

³⁴ ТК.ККА, TD 169 (166/420), 129b; ТК.ККА, TD 338 (425/240), 123a–123b.

³⁵ ВОА, TD 330, 159–166.

разлога, систем ротације није морао бити стриктно примењиван у тврђавама у залеђу, већ се посада попуњавала, како показују извори, и из редова синова бивших мустахфиза.

Међутим, таква пракса је врло рано посведочена, већ у периоду 1467–1477. године. Већина тимара посадника тврђаве (1467) налазила се у рукама истих лица и десет година касније, било преношењем са оца на сина, уступањем дела или целог тимара, било дељењем између два наследника.³⁶ Ротација посадника у тврђавама била је један од основних принципа којим се османска држава руководила у управљању системом утврђених места. На тај начин, између осталих разлога, тиме се спречавало стварање локалних друштвених веза, које су могле да доведу до отпора централним органима власти. На примеру ресавског утврђења из прве две деценије османске управе не само да је приметно формирање локалне муслиманске заједнице, где су тимари и војне обавезе преношени са оца на сина, већ су приметни и процеси успостављања друштвене мреже путем брачних односа.³⁷ Таква пракса, посведочена на примеру Ресаве, може се објаснити и пограничним положајем Смедеревског санцака, где су војни заповедници у периоду пре краја 80-их година XV века имали знатно шира овлашћења у односу на органе централне управе или заповеднике санцака који су се налазили у унутрашњости, те је централна власт била слабијег дејства.³⁸ Процес преноса службе са оца на сина је значајан пошто је, у крајњем исходу, доводио до успостављања локалне муслиманске заједнице, у овом случају војне по друштвеном статусу, која се, током и након престанка вршења војних обавеза одласком у мировнину, могла издвајати као локална, провинцијска елита, која је у својим рукама држала војне, управне и привредне прерогативе. Ови процеси су, примера ради, приметни и на простору санцака Херцеговине или Босне у истом периоду (1468–1477),³⁹ с тим да су недовољно истражени у општем контексту развоја локалних османских заједница на ширем простору током друге половине XV века, посебно у пограничним, крајишким областима. Доцније, током XVII века и касније, често се у пописима војске јављају тзв. јерлије (*yerlüyān*) – припадници провинцијске, локалне војске, који се управо регрутују из оваквих заједница.

³⁶ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 219–252; BOA, TD 16, 703–729.

³⁷ В. претходну напомену.

³⁸ Тако су 1477. године тимари Али-бега Михалоглуа, тадашњег сераскера (заповедник војске) области Браничева и Муслихудино, диздара тврђаве Ресаве, означени као слободни (*serbest*) тимари, в. BOA, TD 16, 587, 703.

³⁹ Ово питање заслужује опсежније истраживање. В. сличне примере садржане у бројним маргиналним белешкама, А. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.

Један документ с почетка XVI века указује на регуларну процедуру приликом попуњавања упражњених места посадника у тврђавама. У документу састављеном 1501. године говори се о извесном Мехмеду, који је посредством препоруке (*'arz nāme*) диздара ресавске тврђаве и месног кадије (*Braniceva kādīsi*) затражио од органа централне управе у Истанбулу службу у ресавској тврђави, путем наследног права, издајући се за сина посадника тврђаве (*hisar eri oğlu*). У одговору се сазнаје да му се захтев одобрава, али након што се упразни место у служби и пошто санџак-бег извести одговарајућу канцеларију у престоници, како би му се издао берат којим би се увео у војнички ред.⁴⁰ Документ без сумње указује на то да су упражњене војне службе попуњаване, између осталог, и преко локалних лица, где је предност имала особа пореклом из средине у којој је замољена служба. Поменуто лице би се могло потенцијално идентификовати у попису тврђавских чувара Ресаве из 1516. године као Мехмед, син кетхуде (ћехаје).⁴¹

У ресавском подграђу изворима су додатно посведочени елементи који су били у блиској вези са урбаним развојем османских градова и касаба. Развој и промоција таквих места у османској држави у великој мери су били резултат личне иницијативе и приватних средстава улаганих у њихов развој. Стога је свако значајније место имало своје утемељиваче и добротворе, често истакнуте пограничне војне заповеднике или припаднике централне управе, уколико сам владар није био међу њима. У Ресави је познати акинџијски командант и вишегодишњи санџак-бег Смедерева и Видина Али-бег Михалоглу подигао хамам (купатило), чије је приходе потом завештао, тј. увакуфио за потребе издржавања дервишке текије (*zāviye*) коју је подигао у Нишу.⁴² Тим чином је подигнут објект који се, уз постојање џамије, сматра нуклеусом урбане агломерације, чиме је подстакнут развој будуће исламске заједнице у Ресави. У оквиру истог вакуфа, поред поменутог хамама у Ресави, Али-бег је саградио још један хамам у тврђави Храм на Дунаву, као и хамам у Нишу, чије је годишње приходе, заједно са приходима од воденица на реци Нишави и нишких пиринчаних поља, наменио

⁴⁰ II. *Bāyezid Dönemine Ait 906 / 1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, eds. İ. Şahin, F. Emecen, İstanbul, 1994, 47 (бр. наредбе 165).

⁴¹ BOA, TD 55, 146.

⁴² BOA, TD 1007, 417; BOA, TD 135, 126; MAD 506, 34; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник за историју Матице српске 3, 1971, 24. Превод пописа вакуфа из 1530. године (MAD 506) доступан у: С. Катић, У. Урошевић, *Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36, 2015, 50–51. Приход од хамама у Ресави (*'an kust-i hamām*) 1516. године износио је годишње 800 акчи, да би се увећао на 1.800 акчи, према попису из 1521–23. године, што је поновљено и 1530. године.

издржавању своје нишке задужбине.⁴³ На тај начин је преко вакуфских службеника који су прикупљали годишње приходе од објеката овог вакуфа успостављена непосредна веза између ових места.⁴⁴

Време успостављања вакуфа не може се прецизније одредити на основу расположивих података.⁴⁵ У питању је био новчани вакуф који се не помиње у попису из 1477. године, а за који је већ напоменуто да није сачуван у комплетном облику. Своју далеко значајнију задужбину Али-бег је подигао у Плевни (Бугарска), главном средишту његових наследника током наредних векова. Легализација ове задужбине извршена је, највероватније, 1495. године током боравка Али-бега у Истанбулу. Од 1458. године, па све до смрти 1499/1500. године Али-бег Михалоглу се више пута налазио на значајним функцијама које су биле у вези са облашћу Ресаве. Прво као субаша Браничева (1458–1460), а потом и санџак-бег Смедерева и Видина (1463–1499/1500), где је провео више деценија, с прекидима, као погранични војни заповедник и акинџијски командант.⁴⁶ Вероватније је да подизање хамама у Ресави треба сместити у прве деценије управе Браничевском облашћу и да је управо његовом иницијативом подграђе Ресаве, таквим чином, назначено као будуће средиште муслиманске заједнице која се тамо развијала, судећи према постојећим подацима, од 70-их година XV века.

Ресавски хамам Али-бега сигурно је упориште за прецизније одређивање просторног положаја османске вароши, тј. подграђа. У малобројним белешкама, приликом одређивања места вакуфа назначавано је да се хамам налазио у тврђави Ресави (*der kal'a-i Resava*).⁴⁷ То свакако не одговара унутрашњем простору тврђаве већ положају ва-

⁴³ ВОА, *TD* 1007, 418; ВОА, *TD* 135, 126; *MAD* 506, 39; Д. Бојанић, *Ниш до Великог раја*, Историја Ниша, I, Ниш, 1983, 122.

⁴⁴ Примера ради, два пописа цизје (главарине), што су обично састављале кадије, спроведена крајем XVI века, обухватају области Ресаве и Ниша у оквиру једне целине и указују на везу ове две области, које нису територијално спојене, в. ВОА, *MAD* 14575; ВОА, *MAD* 15248.

⁴⁵ Мада су први вакуфи у Смедеревском санџаку свакако успостављени још током друге половине XV века, први пописи вакуфа су доступни тек с пописом из 1516. године, в. ВОА, *TD* 1007, 412–418. Изузетак представља опширни попис Нишког кадилука из 1498. године, где су заведени постојећи вакуфи, укључујући и Али-бегов вакуф, што је уједно и најкаснија хронолошка одредница у одређивању времена успостављања ове задужбине, М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, Споменик 131, Одељење историјских наука књ. 7, Београд, 1992, 146.

⁴⁶ О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, 9–27; А. Јаковљевић, *Михалоглу Али-бег*, Српски биографски речник 6, Нови Сад, 2014, 901–902 (са старијом литературом и изворима).

⁴⁷ ВОА, *TD* 1007, 417; ВОА, *TD* 135, 126; *MAD* 506, 34. У околини Ресаве су добро познати материјални остаци турског хамама у подножју тврђаве, што је без сумње првобитни хамам Али-бега Михалоглуа.

роши, што, уједно, указује на то да је тврђавом сматран и спољни део утврђења. Дуготрајно присуство Турака на овом терену морало је да остави значајније трагове материјалне културе, што тек треба да потврде археолошка истраживања. Поред хамама, у изворима се помиње и постојање џамије у подграђу, бар једног вакуфа који је успоставио први имам ресавске тврђаве,⁴⁸ с тим да није познато о каквом је објекту реч. Уз то, свакако, треба претпоставити и постојање комерцијалног средишта са више дућана и бар једног трговачког хана.⁴⁹

Османско присуство у ресавском утврђењу и непосредној околини није оставило посебног трага у народном сећању. Значајна је чињеница да је главна насебина Орашје запустела у периоду друге половине XVIII века у тој мери да касније генерације нису одржале јасно сећање на постојање и просторни положај те некадашње насебине. Ипак, једно аутентично сведочанство с половине XIX века забележио је Евгеније Симоновић, тадашњи игуман манастира, које је према казивању старих људи гласило: „да је у граду манасијском живео неки Диздар с Турцима и булама, а да је ван града било дућана и ханова турских где су Турци назидали џамију, а да су од јужне стране града не реци Ресави направили бању (хамам А. Ј) од које и данас развалине стоје (прилагођен цитат А.Ј).“⁵⁰

Поменути опис, чије се сведочанство, превасходно, односи на период друге половине XVIII века, језгровито указује на већину елемената који су посведочени у документарним изворима још у XV и XVI веку, о чему је писано на претходним странама овог краћег рада. Нова сазнања, а посебно проверу исказа историјских извора могла би понудити нека будућа археолошка истраживања у Доњем граду утврђења Ресава.

⁴⁸ ВОА, *TD* 16, 641, 711. Вакуф су чинили приходи од винограда у границама тврђаве Ресава уписани на име Махмуда, што је несумњиво имам ресавске тврђаве, Махмуд факих.

⁴⁹ За једну грађевину на супротној обали Ресаве сматра се да је упитању хан, с тим да су сачувана, међусобно, неусклађена сведочанства, в. Г. Симић, Д. Тодоровић, *Остаци градишњског наслеђа у околини манастира Ресаве*, Саопштења XXXIV, 2002, 188–189.

⁵⁰ Е. Симоновић, *Опис манастира Манасије*, Београд, 1866, приредио и поговор написао Ђ. Перић, у: Манастир Манасија (Ресава) у виђењима историјских и књижевних извора, путописаца, картографа и песника XIX–XXI века, Дани српскога духовног преображења XIV, Деспотовац, 2007, 121–148 (12, према оригиналној пагинацији).

Aleksandar Jakovljević

LOWER TOWN AND OTTOMAN *VAROS* OF THE RESAVA
FORTRESS, XV–XVI CENTURIES

S u m m a r y

This paper analyzes the question of the formation of the Resava suburbium, for which there are no indications that it was present before the establishment of Ottoman administration over this significant fortress, and, at the same time, lays a framework for further study of the spatial location and history of the Lower Town of the Resava Fortress during the 15th and 16th centuries. After the Ottoman conquest of the Resava in 1458, a gradual development of the settlement at the foothill of the fortress was discernible, for the first time categorized as a *varos* in the Ottoman sources in 1516. This settlement arose in connection with the strategic importance of the Resava Fortress and it was mainly populated by members with a military background, who in the case of Resava were not entirely of foreign (i.e. Muslim) origin, but sprang in a considerable part from the local population. The Ottoman *varos*, formed at the foothill of the Resava Fortress during the second half of the 15th century, along its undoubtedly military character also possessed craft and trade features (attested during the 16th century), followed by the development of adequate urban infrastructure in the form of a mosque, a hamam and, probably, at least one commercial *han* and several trading shops. All previously said led to the establishment of an official administrative centre in the form of a separate *kadilik* seat during the 16th and 17th centuries.

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ
КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ
VIII

Превод резимеа
ауџори

Лектор и коректор
Марина Сјасојевић

Дизајн корица
Слободан Шијешић

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић
palcic@EUnet.rs

Штампа
Тојаловић
Ваљево

Тираж: 300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(497.11)“04/14”(082)
94(497.11)“04/14”(082)
811.163.41(082)

Научни скуп СРЕДЊИ век у српској науци, историји, књижевности и уметности (8 ; 2016 ; Деспотовац)

Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности / VIII Научни скуп, Деспотовац-Манасија, 20–21. август 2016 [у оквиру манифестације] XXIV Дани српскога духовног преображења ; редакција Станоје Бојанин ... [и др.] ; главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“ ; Београд : Институт за српски језик САНУ, 2017 (Ваљево : Топаловић). – 237 стр. : илустр. ; 25 cm

На спор. насл. стр.: The Middle Ages in Serbian Science, History, Literature and Arts. – Тираж 300. – Стр. 223–237: Хроника XXIV Дана српскога духовног преображења / Санела Симић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summaries.

ISBN 978-86-82379-72-0

1. Stv. nasl. na upog. nasl. str.
 2. Јовановић, Гордана [главни уредник], 1940–
 3. Дани српскога духовног преображења (24 ; 2016 ; Деспотовац)
 - a) Српски језик – Зборници
 - b) Србија – Културна историја – Средњи век – Зборници
 - c) Србија – Историја – Средњи век – Зборници
- COBISS.SR-ID 240974860